

Վ. ԲԴՈՅԱՆ

ՀԱՐՍԱՆԵԿԱՆ ԾԵՍԵՐԻ ՈՒ ՍՈՎՈՐՈՒՅԹՆԵՐԻ
ՆԿԱՐԱԳԻՐ, ԳՐԱՆՑՎԱԾ 14-ՐԴ ԴԱՐՈՒՄ

Մատենադարանի № 3937 ձեռագիրը քերականական, խրատական, մեկնողական ու քարոզչական նյութերի ժողովածու է, ընդօրինակված Հայոց ՊԺԹ (1370) թվականին: Ձեռագրի վերջին՝ 192բ—196բ էջերի վրա, մի այլ գրիչ, նույնպես 14-րդ դարի վերջերին, ընդօրինակել է անհայտ հեղինակի մի քարոզ, որը ազգագրական ուշագրավ նյութեր է պարունակում:

Քարոզի հեղինակը իր առաջ նպատակ է դրել հայ հարսանեկան ձեսերն ու սովորույթները, որոնք ձևավորվել էին հազարամյակներ առաջ, մեկնաբանել քրիստոնեական եկեղեցու դիրքերից և, «համեմատություններ» ու «զուգահեռներ» անց կացնելով, ցույց տալ, որ, իբր, այդ ձեսերի հիմքում ընկած են եկեղեցական ու աստվածաբանական պատկերացումներ: Այս տեսակետից անվերնագիր այդ քարոզը դուրի է որևէ արժեքից:

Սակայն հեղինակը իր նպատակից ելնելով, քարոզի յուրաքանչյուր նոր պարբերություն սկսում է հայ հարսանեկան սովորույթների հերթական դրվագների նկարագրությամբ և նոր միայն անցնում է այդ դրվագների մեկնությանը: Հարսանեկան սովորույթների ցիկլի նկարագրությունը, շնորհիվ այն բանի, որ ձեռագրի վերջից ընկել են թերթեր, մնում է անավարտ: Սակայն պահպանված պատասխիկները, գրանցված լինելով 14-րդ դարի վերջերին՝ մեծ արժեք են ներկայացնում:

Հայտնի է, որ հարսանեկան սովորույթների ուսումնասիրման համար հայ ազգագրագիտության տրամադրության տակ կան միայն 19—20-րդ դարերում կատարված նկարագրություններ և քառանձին, սակավաթիվ ու անբավարար, ակնարկներ նախորդ դարերից հասած մատենագրական երկերում:

Մատենադարանի № 3937 ձեռագրի մեջ պահպանված նկարագրությունը, լինելով ամենահինը և լրիվը, հնարավորություն է ընձևեկում մասնագետներին՝ ուսումնասիրել հայկական միջնադարի հարսանեկան ձեսերն ու սովորությունները և, համեմատելով դրանք 19—20-րդ դարերում կատարված նկարագրությունների հետ՝ ցույց տալ այն փոփոխությունները, որ տեղի են ունեցել այդ ձեսերում 14-րդ դարից հետո ընկած ժամանակաշրջանում:

Հրատարակիող հատվածները հատկապես ուշագրավ են այն տեսակետից, որ վկայություն են պահպանել կնոջ գնման (գլխագնի) մասին: Պարզվում է, որ 14-րդ դարում հայկական ամուսնական ձեսերի մեջ տակավին պահպանվում էին պատրիարխալ-սարկական սովորույթներ:

Ուշագրության արժանի է նաև առևանգման հարցին վերաբերող վկայությունը: Մի կողմից գյուղամիջյան ամուսնության դեպքում պատկավորներին եկեղեցի տանելու միջոցին ձիավոր ուղևորներին հանդես գալը (ձեռագիր, էջ 195ա) և մյուս կողմից եկեղեցուց ամուսնացողներին դուրս բերելիս աջ ու ձախ կողմերից սրերով պաշտպանելու սիմվոլիկ ծեսը (ձեռ. էջ 196ա), առևանգմամբ ամուսնության մնացուկի հետաքրքրական վկայություններ են հանդիսանում: Սրան իրրև լրացնող և հակընդդեմ վկայված է, որ հարսնատի մասնակիցներին հետապնդում էին աղջկա համայնքի մարդիկ, որոնք սովորույթի համաձայն «խնդրեն ինչս և ոչ թողուն (երթալ) մինչև առնուն» (ձեռ. էջ 196բ):

Հարսանեկան սովորույթներին վերաբերող քննարկվող նյութերի արժեքը հայկական ընտանեկան հարաբերությունները հանգամանորեն ուսումնասիրելու տեսակետից՝ ակնհայտ է, ուստի մի կողմ թողնելով քարոզի եկեղեցական հեղինակի բռնազրոսիկ աստվածաբանական մեկնությունները, այստեղ ներկայացնում ենք քարոզի բոլոր այն հատվածները, որոնք պարունակում են հարսանեկան ծեսերի մասին վկայություններ:

Բ Ն Ա Գ Ի Բ

193ա Արդ, նախ սովորութիւն է ազգաց փեսային՝ խնդրել հարսն: Եւ կրկին կերպիւ ընտրեն՝ նախ ի յիւրեանց հաւատոյն, թէ հայ քրիստոնեայ է և թէ այլ քրիստոնեայք, և ապա ի մէջ նոցա յընտիր և պատուական ազգէ մեծատանց և յաղատաց, զի գոն աղքատ և զուհիկ հայք...:

193բ ...Այսպէս թէ ընտրեսցեն քրիստոն[ե]այքն զհաւատովն և զողորմածն և սրբեալ ամուսնութեամբն ընտրեսցեն, զի կոչիցին նման բարձրելոյն, որ առ Արրահամ: Եւ ետես, զի ազգականքն ընտրեն և ոչ փեսայն...:

Երկրորդ. Սովորութիւն է, զի յետ ընտրութեանն երթալ խաւսին և տան թաս գինի ի հայր և ի մայր հարսինն, և կամ ի համանմանս նոցին...:

Երրորդ. Սովորութիւն է՝ յամենայն տունի և տարեկանաց գնալ ի տուն հարսինն ընծայիւք և կերակրովք: Զայս արար աստուած ի յաւրէն յայնմանէ, որ հաճեցաւ յԱրրահամ և ի Մովսէս, յամենայն դարու և ի ժամանակի տաաքէր մարդարէս բանիւ և մարդարէութեամբ, նշանօք և արուեստիք: Վասն որոյ և եկեալքն ի տուն հարսինն, պարտին նմանիլ մարդարէիցն, զի կարասցեն ա[ալ] և հաշտեցուցանել զաւտար ազգիսն առ փեսայն:

Չորրորդ. Սովորութիւն է՝ գնալ քահանայիցն և տանել նշան և այն մատանի կամ ասպրանջան կամ գինդ, որ կտ պատրումն, և կնիք առ հարսն և ի կամս նորա, մինչ զի այլ ոչ գոյ հնար քակել նոցա ի միմեանց...:

194ա Հինգերորդ. Զի յետ նշանացն սովորութիւն է առնել պատրաստութիւն հարսանեացն և տալ զուժիտան՝ հաց և միս [և] գինի և այլ ոչ ինչ, զի աւելի ինչ խնդրելն յանաւրինացն է...:

Իսկ վեցերորդն. Կատարի սովորութիւնն ի ժամանակ հարսանեացն, որպէս և Քրիստոսի՝ ի ժամ խաչելութեանն: Եւ զի յերեկոյսին ժամուն ասնեն հարուէս Ի գունով՝ կարմիր և դեղին, կանաչ և սպիտակ: Եւ զհանդերձն փեսային և հարսին ի վերայ եղևալ տանին նախ ի տուն հարսինն: Բայց զհարսինն զամենայն ինչ մերկացուցանեն ի նմանէ և սպա զնորն սգեցուցանեն, իսկ փեսային ոչ հանեն, այլ ի վերայ հնոյն զնորն սգեցուցանեն...:

194բ Իսկ երկերորդ. Ջի ի ժամ հարսանեացն հրաւիրակ առաքին ի տուն հարսին՝ տալ աւետիս զալոյ հարսանեացն, զոր դեղջուկքն աղուէս կոչեն՝ վասն թագնարար գալոյն...:

195ա Ուրերորդ. Ջի սովորութիւն է, զի մինչև ի ժամանակ պսակին գալ և առնուլ և ուտել՝ է մերձաւորաց փեսային ի տան հարսին, իսկ յետ պսակին՝ այլ ոչ...:

Իսկ իններորդ. Սովորութիւն է տանել ի դուռն եկեղեցոյն քաղում երգաւք և նուագարանաւք, ծնծղայիւք և քնարիւք և երիվարաւք...:

Իսկ տասներորդ¹. Սովորութիւն է ի դրան եկեղեցոյն զինահարել² նախ մայրն ի փեսայն և սպա քահանայն զհարսն ի փեսայն և սպա անդրադարձեալ, և երկոքեանն յանձն ասնուն...:

195բ Իսկ մեռասաներորդ. Սովորութիւն է զի նարա[ւ]տ ոլորեալ կարմիր՝ քնդ քամբակի (քնագրում՝ քանքակի) խառնեալ և երեք (քնագրում՝ երեկ) կզի շարամանեալ, մի կուզն կարմրովն խառն և երկուսն անխառն, միայն քամբակ (քնագրում՝ քանքակ), զոր մանեն փեսեղբայրն և քահանայն, հարսին քոյրն և քահանայն, և նովաւ կապեն զխաչն ի պարանոցն փեսային...:

Իսկ երկուսասներորդ. Սովորութիւն է, զի արտաքոյ եկեղեցոյն յանձնեն, և ի մէջ եկեղեցոյն պսակեն, և արտաքոյ եկեղեցոյն ասնեն զգործ ամուսնութեան...:

Իսկ երեքուսասներորդ. Սովորութիւն է պատարագաւ պսակել ժամամտաւ և ամենայն, որ ինչ պատարագին կարգն...:

Իսկ չորեքուսասներորդ. Սովորութիւն է պսակ անուանել պսակ քնել ի գլուխ փեսային և հարսինն...:

196ա Իսկ հնգեաւասներորդ. Սովորութիւն է սպիտակ հանդերձ փեսային սգեցուցանել և խաչ գաւտի կապել կարմիր՝ յետոյ և առաջի, մանաւանդ զի յետ քնթերցմանն ւերհնել և զայն բմբել տալ՝ զկէսն հարսինն և զկէսն փեսային...:

¹ Հեղինակը սույն կետը ևս 9-րդ է նշանակել, որ գրչական սխալ է: Մենք այն դարձնելով ասաներորդ, համապատասխանորեն փոփոխեցինք հաջորդ բոլոր կետերի համարները:

² Հենց այստեղ է, որ երևում է առեանդման հնագույն ձևի վերադարձը՝ երիվարներով հարս շառնելը: Այս շղիհահարելու (մենամարտելու, կատակախաղի տալու) սովորութեան ձևերից մեկը 1870 թ. նկարագրել է վանեցի Ա. Կ. Պելլերյանն իր «Գեղջկական հարսանիք ի Հայաստան» գրքույկում, ուր նա ամբողջ հարսնառը դիտում է իբրև կողմերի մենամարտ — ճակատամարտ: Հարսնառի մասնակից հեծյալ կամ հետիոտն երիտասարդները փայտերով, սրերով ու վահաններով զինված, կեղծ պատերազմ են մղում աղջկա կողմի (գլուխի) հարսնեւորների դեմ (էջ 31—49):

Երկու դեպքումն էլ առեանդման կամ կին աշխատավոր ձևեր բերելու նախնական սովորութեան փոխարեն հանդես են գալիս արդեն խրախճանական բնույթ ստացած խաղ-զվարճութիւնները:

Իսկ վեշապաասաներորդ. Ձի սուր է քարշեալ յաջմէ և յահեկէ ի հանելն յեկեղեցոյն...:

Իսկ եւթնևապաասաներորդ. Ձի նստին յաստիճան եկեղեցոյն և ամենեքեան պար առեալ երկրպագեն՝ թագաւոր զնա կարգալով...:

Իսկ ութևապաասաներորդ. Սովորութիւն է այլ ոչ գառնալ ի տուն հ[ար]սին, այլ երթան ի տո[ւն] հօրն փեսային...:

196բ Իճնևապաասաներորդ. Սովորութիւն է տե[ղ]ի բարձր նստել փեսային, որ ակներե... տեսանի... ըմել¹ || մինչև յերեկոյ, իսկ երեկոյն առաջի իւրոցն ուտել սակաւ ինչ... ապա ուրեմն անմտութիւն է փեսային առաջի ժողովրդեանն ուտել ինչ:

Քսաներորդ. Ձի ե[աւ]թն [օ՞րն] հարսան[ե]անց, որչափ նստի փեսայն յառագասան՝ մանկունք նախաախնս տան հարսնքուերն...:

Քսանկէկերորդ. Ձի յեա եաւթն աւուր... արնի պասին և ապա հրա[մայէ մե]րձաւորութեան յաւթերորդ աւուրն...:

Իսկ զի ճանապարհին կամ յայլ գեղոյ կամ ի միապունն հալածեն, և կայնուն զկիրճս ճանապարհաց, և խնդրեն ինչս և ոչ թողուն մինչև առնուն...²:

¹ Ձեռագրի այս թերթի Կգրերի մաշված ու պատուված լինելով՝ որոշ բառեր չեն վերձանվում:

² Ակնարկված է այն սովորութիւնը, երբ դյուղեղուքս հարսնաւի ժամանակ, հարսին դյուղից դուրս բերելիս, տեղացի երիտասարդները խմբովին մի որեէ նպաստավոր ճանապարհի վրա կանգնեցնում էին հարսնաւի մասնակիցներին և խմիչքներ ու խորտիկներ էին պահանջում: Մերժում ստանալու դեպքում (իսկ դա հաճախ էր պատահում, որովհետև հակառակը թուրութեան և ոչ քաջութեան նշան էր համարվում) ազնկա համայնքակիցները լուրջ կռիվ էին սկսում, որը հնում երբեմն արյունահեղութեան էր հասնում: